

Osmanlı Dönemi'nde Ankara'nın Gravürlerle Belgelenmesi*

Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP **

Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara

E-Mail: apelintek@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9551-3807

Muzaffer KARAASLAN

Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi
Anabilim Dalı, Ankara

E-Mail: muzafferkaraaslan1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6095-141X

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07.06.2023 Kabul Tarihi / Accepted: 09.10.2023

ÖZ

ŞAHİN TEKİNALP, Ayşe Pelin; KARAASLAN Muzaffer, **Osmanlı Dönemi'nde Ankara'nın Gravürlerle Belgelenmesi**, CTAD, Yıl 19, Sayı 38 (Özel Sayı 2023), s. 803-841.

Baskı sanatları içerisinde değerlendirilen gravür, tarihin önemli sanat türleri arasında yer almaktadır. Gravürün temelinde bir kalıbın boyalar aracılığıyla üzerinde bulunan şekli herhangi bir düzleme aktarması yatmaktadır. Çalışmanın konusu Osmanlı Dönemi'nde yapılan Ankara gravürlerinden oluşmaktadır. Özellikle doğuya ilginin artması ve seyahatlerin kolaylaşmasıyla birçok seyyahın ve sanatçının başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin birçok kentine

* Bu makale Cumhuriyet'in ilanının 100. yılına, başkentimiz Ankara'ya armağan olsun.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

gittikleri bilinmektedir. Seyyahların ve sanatçıların gittiği kentlerden biriye Ankara'dır. Çalışmanın kapsamı, dönemin seyahatnamelerinde, ansiklopedilerinde, kitaplarında, ulusal ve uluslararası gazetelerinde ve müze koleksiyonlarında yer alan Ankara konulu gravürleri içermektedir. Ankara'nın Osmanlı Dönemi'ne ait görsel belgeleri oldukça azdır. Bu kısıtlı görsel hafızanın içerisinde 18. yüzyıldan itibaren örneklerini gördüğümüz Ankara gravürlerinin ayrı bir yeri vardır. Çalışmanın amacı Ankara'yı Osmanlı Dönemi'nde çizilen gravürleri üzerinden anlamaya çalışmaktır. Bu doğrultuda gravürlere yansıyan Ankara'nın manzaraları, mimari eserleri, kente özgü hayvanları ve endemik bitkileri gruplandırılarak incelenecektir. Bununla birlikte dönemin kent dokusunun ve gündelik hayatının gravürlere nasıl yansıdığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gravür, Özgün Baskı, Baskı Sanatı, Geç Osmanlı Dönemi, Seyahatname, Ankara.

ABSTRACT

ŞAHİN TEKİNALP, Ayşe Pelin; KARAASLAN Muzaffer, **Documentation of Ankara by Engravings in the Ottoman Period**, CTAD, Year 19, Issue 38 (Special Issue 2023), pp. 803-841.

Engraving, which is considered among the printing arts, is one of the most important art types of history. The basis of engraving lies in transferring a design incised into a plate onto any surface by means of paints. The subject of this study is the engravings of Ankara made during the Ottoman period. Due to the increasing interest in the East and travels getting easier, it is known that many travelers and artists went to many cities of the Ottoman Empire, especially Istanbul. Furthermore, Ankara had been one of the cities which travelers and artists visited. This study encompasses the engravings on Ankara in travel books, encyclopedias, books, national and international newspapers and museum collections of the period. The visual documents of Ankara during the Ottoman period are scarce. Within this limited visual memory, Ankara engravings, dating back to the 18th century, hold a special place. The aim of this study is to understand Ankara through the engravings of the Ottoman period. Accordingly, the landscapes, architectural works, animals and endemic plants of Ankara depicted in the engravings, will be examined. Furthermore, emphasis will be placed on how the urban fabric and daily life of the period are reflected in these engravings.

Keywords: Engraving, Original Print, Printing Arts, Late Ottoman Period, Book of Travels, Ankara.

Giriş

Peter Burke, kent tarihçilerinin “insan elinden çıkma bir nesne olarak kent” olgusunu anlamlandırmak için görsel kanıtların önemine değinmiştir. Kent tarihi ve belleği açısından “görgü tanığı” olarak nitelendirilen görsel belgeler, şehirlerin geçmişine yönelik önemli ipuçları sunmaktadır.¹ Bu doğrultuda görsel kanıtlar sanat tarihi ve tarihin vazgeçilemez belgeleri haline gelmektedir. Kentlerin tarihsel süreçteki değişimini ve varsa gelişimini görsel belgeler üzerinden okumak mümkündür. Yazılı belgeler tarihin birincil kaynakları olarak görülmektedir. Ancak belgelerin yetersiz kaldığı veya desteklenmeye ihtiyaç duyulduğu anlarda görsel belgeler araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Hâlbuki görsel belgeler bir durum tespiti sunmaktadır.

Bu çalışma, geçmişi çok eskilere dayanan gravür sanatını Ankara'nın kent tarihi açısından bir belge olarak nasıl okuyabiliriz sorusuna cevap bulmayı hedeflemektedir. Şu zamana kadar yapılan çalışmalarda genellikle gravürlerin sanatsal yönü ele alınmıştır ve çoğunlukta İstanbul özelindeki örnekler değerlendirilmiştir. Söz konusu makale ise Osmanlı dünyasında bir taşra olarak nitelendirilen Ankara'nın gravürlere nasıl yansıdığı ve kent tarihi açısından bu görsel malzemenin nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerinedir. Seyahatnamelerde ve gazetelerde yer alan Ankara konulu örnekler tanıtılacak ve sanatçıların kentin hangi özelliklerini yansıtmaya çalıştıkları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda Osmanlı döneminde yapılan gravürlerde Ankara temasının içerikleri tartışılacak ve konularına göre sınıflandırılacaktır.

Yapılan araştırmalar doğrultusunda birçok seyahatname, jeoloji ve zooloji ile ilgili kitaplar, basın ve kurum arşivlerinde Ankara'nın çeşitli özelliklerine yönelik gravürler tespit edilmiştir. 1717'de basılan Tournofort'un *A Voyage into the Levant* seyahatnamesi; 1842 tarihli Ainsworth'ün *Travels and Resarches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* adlı eseri; 1839'da Texier'in *Asie Mineure; Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Asie* ve aynı müellifin 1865'te *The Principal Ruins of Asia Minor* adlı kitapları; 1862'de yayınlanan Chopin, Famin ve Bore'un ortak yazdığı *Russie, Tome Deuxieme De La Russie D'eupe, La Crimee, Les Provinces Russes En Asie Circassie Et Georgie, Armenie* adlı çalışmaları; Reclus'un 1884 yılına ait *Nouvelle Geographie Universelle* kitabı; 1893'te Naumann'ın *Vom Goldenen Horn Zu Den Quellen Des Euphrat* isimli eseri Ankara'nın gravürlerini barındırması açısından öne çıkmaktadır. Bunların yanı sıra yine kent gravürlerini *Servet-i Fünûn* gazetesi, *P'illustration Journal Universel* ve *The Illustrated London News* gibi çeşitli gazete ve dergilerde de görülmektedir.

---

¹ Peter Burke, *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 91.

Ankara'nın hayvanları ise yine araştırmacıların ilgisini çekmiş ve birçok zooloji kitabında kentin keçiği, kedisi ve tavşanı üzerine verilen bilgiler gravürlerle görselleştirilmiştir. Millar'ın 1782'de basılan *The New and Universal System of Geography*, Catton'un 1788 tarihli *Animals Drawn From Nature and Engraved in Aqua-tinta* çalışması, Buffon'un 1797'de yayınlanan *Buffon's Natural History eseri*; Bricknell'in 1851 yılına ait *The Natural History of the Sacred Scriptures, and Guide to General Zoology*; Chenu'nun *Encyclopedie D'histoire Naturelle* ansiklopedisi; Gay'in 1919 senesine ait *The Breeds of Live-Stock* kitabı ve bunlarla birlikte yazarı anonim olan 1800 tarihli *The Naturalist's Pocket Magazine or Compleat Cabinet of the Curiosities and Beaties of Nature* ile 1865'de yayınlanan *Cassell's Popular Natural History* gibi kitaplar Ankara'nın hayvanlarına yönelik gravürlerin tespit edildiği önemli çalışmalardır.

Yukarıdaki birincil kaynakların yanı sıra Paris'teki Muséum National D'histoire Naturelle (MNHN), Bibliothéque Nationale de France (BnF) ve Ankara'daki Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin (VEKAM) arşivlerinde Ankara'ya yönelik çeşitli gravürler incelenmiştir. Bahsi geçen yayınlar ve koleksiyonlardaki arşiv belgeleri Ankara'nın en eski birincil kaynaklarıdır. Bu gravürler geçmişin tanıklarıdır ve kentin söz konusu betimlemeler üzerinden okunabileceğine bir kanıttır.

Gravürün temelinde, bir kalıbın boyalar yardımıyla üzerinde bulunan şekli herhangi bir düzleme aktarması yatmaktadır. Birbirinden farklı coğrafyalarda örnekleri görülen gravürlerin gelişmesinin kökeninde siyasi ve sosyal olaylar vardır. Bu üretimin sanatsal anlamda ilk uygulayıcılarının Çinli keşişler olduğu bilinmektedir. 9. yüzyılda yaşanan siyasi kriz keşişlerin göç etmelerine neden olmuştur. Bu durum gravürün de farklı coğrafyalara yayılmasını sağlamıştır. Başta Japonya olmak üzere 9. yüzyılda İşpanya'da, 11. yüzyılda Fransa'da, 13. yüzyılda İtalya'da ve 14. yüzyılda Almanya'da gravürler yapılmaya başlamıştır. Ayrıca Avrupa'nın doğu ile ticaretinin artması kağıt ve mürekkep gibi gravürün ana malzemelerinin batıya geçişine yol açmıştır. Bir başka nokta ise Nürnberg ve Ravensburg gibi Avrupa kentlerinde kağıt fabrikalarının açılması malzemeye ulaşmayı kolaylaştırmış ve gravür sanatının gelişmesini hızlandırmıştır.²

---

² Mustafa Asher, "Son Yüzyılda Türkiye'de Özgün Baskıresim Sanatı", *I. Ulusal Sanat Sempozyumu Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını Tebliğler*, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakóltesi, 17-19 Nisan 1985, Güzel Sanatlar Fakóltesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 33; Belgin Korucuoğlu, *Figürün Gravürdeki Yeri ve Figür Çalışmaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992, s. 5; Sema Boyacı, *Türk Gravür Sanatının Tarihsel Gelişimi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s. 15-18; Hava Küçüköner, *Gravür Sanatı Tarihi ve Modern Uygulamalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2012, s. 6.

Osmanlı Devleti'nde gravür üretiminin hangi yıllara dayandığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak Fatih döneminden itibaren saray hazinesinde gravürlerin bulunduğu yayınlardan anlaşılmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in (ö.1481) koleksiyonundaki Avrupa gravürleri saraydaki kültür hareketliliğinin en iyi örneklerindedir.³

Yukarıda bahsedildiği gibi Osmanlı'daki ilk gravür uygulamalarının ne zaman yapıldığı konusunda kesin bir bilgi olmamasına rağmen II. Bayezid döneminde (sal. 1481-1512) İspanya'dan Osmanlı'ya göç eden Yahudilerin kendileriyle beraber matbaa teknolojisini de getirdikleri bilinmektedir. Ayrıca Rumların ve Ermenilerin matbaalarında da gravürlü dini kitaplar basılmıştır. Osmanlı Devleti'nde matbaa siyasi yönetimin onayıyla 1776 yılında İbrahim Müteferrika (ö.1745) ve Yirmisekiz Çelebizade Sait Mehmed Efendi (ö.1731) tarafından açılmıştır. Müteferrika ilk olarak Marmara, İran ve Mısır haritalarını ağaç baskı olarak yapmış ve teknik olarak ilk gravür örneklerini vermiştir. Ayrıca 1730 yılında basılan ve içinde 13 gravürün yer aldığı Emir Muhammed bin Hasan Mesudi tarafından yazılan "*Tarih-i Hind-i Garbi*" adlı eser devletin resmi kurumunda basılan ilk gravür olma özelliğini taşımaktadır.⁴

Gravür sanatının Osmanlı'daki en büyük sorunlarından biri eğitiminin uzun süre verilememesidir. Bu sanatın eğitimi üzerine ilk atılımlar 1883'te Sanayi-i Nefise-i Mektebi'nin açılmasıyla başlamaktadır. Açılan bölümler arasında hakkâklık (gravür) da vardır. Ancak dersi verecek birinin olmamasından dolayı bölüm açılmamıştır. Ancak 1892 yılında Fransa'dan Stanislas Arthur Napier isimli bir gravür sanatçısı çağrılarak hakkâklık bölümü tam anlamıyla açılabilmiştir. Naiper, 1897 yılına kadar çalışmıştır. Ardından 1897'den Cumhuriyet kurulana kadar ise kurumda Nesim Efendi görev yapmıştır. ⁵ Sanayi-i Nefise Mektebi'nde gravür eğitiminin verilmesi Osmanlı sanat dünyasında olumlu karşılandığı "*Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi*" isimli yayından anlaşılmaktadır. Gazetenin 7 Kânunusani 1326 (H.1910), 1 Şubat 1326 ve 1 Mart 1327 (H.1911) tarihli sayılarında Sanayi-i Nefise Mektebi mezunlarından Midhat Rebiî gravür hakkında bilgi verdiği görülmektedir.

---

³ Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 32.

⁴ Boyacı, *age.*, s. 54; Sibel DüNDAR, *II. Mahmud Döneminde (1808-1839) İstanbul'da Gündelik Hayatın Gravürlere Yansımaya Biçimi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 40-41.

⁵ Naiper, akademideki hocalığının yanı sıra Servet-i Fünun'da da gravür sanatçısı olarak çalışmıştır. Dergide uzun bir süre onun eserlerinin kullanıldığı bilinmektedir; bk. Boyacı, *age.*, s. 75-77; M. Kayahan Özgül, *Resmin Gölgesi Şiire Düştü Türk Edebiyatında Tablo Altı Şiirler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 27.

Gazetede gravürün yeni ve önemli bir sanat türü olduğu belirtilirken aynı zamanda tekniği ve kullanılan malzemeleri tanıtılmıştır.⁶

Osmanlı Devleti'nde gravür sanatının uygulanması geç dönemlerde olmasına rağmen Avrupalı birçok sanatçının erken dönemlerden itibaren Osmanlı topraklarını gravürlerle belgeledikleri bilinmektedir. Avrupalıların merakı ve yakından tanıma isteğinin her dönem görüldüğü ve özellikle 18. yüzyıldan itibaren ülkeye gelen seyyahların arttığı ve çeşitli kentleri, yapıları ve farklı etnik gruplardaki insanların gravürlerini yaptıkları bilinmektedir. Melchior Lorck/Lorichs (1526/27-1583 sonrası.), Jean-Baptiste Hilair (1753-1822), Antoine Ignace Melling (1763-1831), Charles Texier (1802-1871), Thomas Allom (1804-1872) ve William Henry Bartlett (1809-1854) Osmanlı topraklarında, çeşitli konularda çalışarak gravürlerini yapan sanatçıların önde gelenlerindedir.⁷

Osmanlı Devleti'ne gelen gezginlerin ve sanatçıların en çok merak ettiği yerleşimin başkent/İstanbul olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu bağlamda en fazla sanatsal ürünler de İstanbul üzerinedir. Ancak bazı sanatçıların İstanbul'la beraber Anadolu, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'daki kentlerini de gravürlerle belgeledikleri dikkati çekmektedir. Gezginler ve sanatçıların, Osmanlı coğrafyasına bütüncül bakmaya çalıştıkları günümüze ulaşan örneklerden anlaşılmaktadır. Aynı dönemde gravürleri yapılan kentlerden bir diğeri ise makalenin odak noktası olan Ankara'dır.

Başkent İstanbul ile başlayan gravürlerle belgeleme merakı kısa bir süre içerisinde taşraya da sirayet etmiştir. Osmanlı Ankara'sı fotoğraf, gravür ve resimlerle görselleştirilmiştir. Özellikle gravürler dönemin Ankara'sını belgelemesi açısından oldukça önemlidir. Bu gravürler kentin ilgi çeken alanlarını göstermekle beraber sosyal hayatla ilgili bilgiler de vermektedir. Ankara gravürleri tüm coğrafyada olduğu gibi başta seyahatnameler ve gazetelerde karşılaşılmakla birlikte, Burke'nin dediği gibi Avrupa piyasası için de üretilecektir. Kente gelen Tournefort, Chopin, Famin, Ainsworth, Naumann, Reclus ve Texier gibi gezginlerin seyahatnamelerinde Ankara'nın gravürleri kent tarihi açısından önem arz etmektedir. Gravürlerin olduğu bir diğer mecra *Servet-i*

---

⁶ Yaprak Zihnioglu, *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi 1911-1914*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 8-18, 29-30.

⁷ Yayınlar doğrultusunda en erken örneklİ İstanbul gravürlerinin Bizans dönemine ait olduğu, 1420 yılında Cristoforo Buondelmonti tarafından yapıldığı, Fatih döneminde ise İtalya kökenli Giovan Maria Angiolello isimli bir sanatçının kenti gravürlediği öğrenilmektedir. Boyacı, *age.*, s. 33; Sercan Özgencil Yıldırım, *Kentin Anlam Haritaları Gravürlerde İstanbul*, Kitabistanbul Yayınları, İstanbul, s. 1420.; Eylem Güzel, *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansımaları (18. Ve 19. Yüzyıllar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van, 2010, s. 67.

Fünûn gazetesi, *Illustration Journal Universel* ve *The Illustrated London News* gibi ulusal ve uluslararası basındır. Bu seyahatname ve gazetelerde Ankara'nın kent görünümüleri ve doğal hayatıyla ilgili gravürler yer almaktadır. Ayrıca Ankara'nın endemik bitkileri ve hayvanları üzerine birçok gravür çeşitli kurum ve kuruluşların arşivlerinden öğrenilmektedir.⁸ Bunun yanı sıra 19. ve 20. yüzyıllara ait zooloji kitaplarında Ankara keçisi, kedisi ve tavşanlarının gravürlerinin yapıldığı görülmüştür. Bu çalışmada Ankara'nın kent panoramaları, yapıları, hayvanları ve bitkileri ayrı başlıklar altında incelenecektir.

Ankara Panoramaları ve Kesitleri

Ankara gravürlerinin en önemli konularından biri kent panoramalarıdır. Birincil kaynak olan bu gravürler dönemin Ankara'sını anlamak açısından değerli belgelerdir. Ankara manzarasını içeren gravürler ikiye ayrılmaktadır. Birincisi panoramik manzaralar ikincisi ise kent kesitleridir.

Ankara'nın panoramik manzaralı en erken tarihli gravürlerinden biri 1717 yılında basılan M. Pitton de Tournofort'un seyahatnamesinde yer almaktadır. Tournofort 18. yüzyılın başında 14. Louis'in emriyle yeni bitki türlerini öğrenme ve bunları belgeleme amacıyla gönderilmiştir. Seyyah, Ankara ile birlikte İstanbul, Kars, Erzurum, Bursa, Amasya ve Ağrı gibi kentlere de gitmiş ve eserine bahsedilen yerlerin gravürlerini de eklemiştir. Tournofort'un kitabı incelendiğinde Ankara'yla ilgili ayrıntılı bilgilere yer verdiği görülmektedir. Kendisi Ankara'nın, Anadolu genelinde durumu en iyi kentlerden biri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kentin mimari yapıları, demografik durumu, coğrafi özellikleri ve Ankara geçisinden de bahsetmiştir.⁹ Çalışmanın kapsamına alınan Ankara gravürünü, Tournofort'un ekibinde yer alan Fransa'nın önemli çizimlerinden biri olarak tanınan Claude Aubriet yapmıştır. Ekibin Ankara'daki araştırma süreci göz önünde bulundurulduğunda gravürün çizimlerinin 1702 yılında yapıldığını düşünmek mümkündür. Seyahatnamedeki Ankara gravürü kuş bakışı yapılmıştır ve betimlemede surlar içerisinde bir kent görülmektedir. Kentin kale surları ve minareleri ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Kompozisyonda kale kapıları ile bu kapılardan farklı yönlere ilerleyen yollar görülmektedir ve üç kapının Namazgâh Kapısı, Erzurum Kapısı, Çankırı Kapısı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte ve kompozisyonun sol bölümünde

---

⁸ Ayrıntılı bilgi için bu kurumların koleksiyonlarına bk. Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Koleksiyonu, Bibliotheque Nationale de France ve Museum National D'histoire Naturelle.

⁹ Joseph Tournofort, *Tournofort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, Ankara, 2013; Feyza Akder, "Rijkmuseum Ankara Manzarası: Bir Resmin Hikayesi", *Taribi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof*, Ed. Filiz Yenişehirlioğlu ve Gözde Çerçioğlu Yücel, Koç Üniversitesi VEKAM, Ankara, 2018, s. 113.

dikdörtgen bir alan şeklinde Namazgâh Tepesi resmedilmiştir. Görüşümüzü destekleyen önemli noktalardan biri bölgenin Osmanlı döneminde mezarlık olarak kullanılmasıdır. Bu durumda hemen karşısındaki kale kapısının da Namazgah Kapısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca gravürün sağında ise Hıdırlık Tepesi ayırt edilebilmektedir. Bunların yanı sıra surların dışında tarım alanları ve ön düzlemdaki antik kalıntılar dikkat çekmektedir. Gravürün bir diğer önemli noktası ise kompozisyonun çeşitli yerlerinde görülen insan figürleridir. Çok belirgin olmasalar da kompozisyondaki insanların dağılımı kentin kullanım alanlarını göstermektedir (*Resim 1*).

Ankara gravürünün olduğu diğer bir seyahatname, W. F. Ainsworth'un 1842 yılında yayınladığı *Travels and Resarches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* adlı eserin ikinci cildinde yer almaktadır. Ainsworth, 1807 yılında İngiltere'nin Exeter kentinde doğmuştur ve yine aynı şehirde 1896 yılında hayatını kaybetmiştir. Edinburgh Üniversitesi'nden eğitim alan Ainsworth aynı zamanda seyyah, coğrafyacı, jeolog ve doktordur. Bu çalışmasında Ankara'nın 19. yüzyıldaki nüfusu ve dokusu hakkında bilgi vermekle birlikte antik dönem kalıntılarını da kayıt altına almıştır.¹⁰

Gravürde iki dağ arasında akan ve üzerinde köprü olan bir nehir vardır. Sağ taraftaki dağın tepesinde Ankara Kalesi'nin ayrıntısız çizimi görülmektedir. Resmin ön düzleminde üç insan vardır. Kale ve nehrin konumları itibariyle muhtemelen sanatçının burada Bent / Tabakhane Deresi'ni resmettiği düşünülebilir (*Resim 2*).

Ankara kentinin panoramik manzarasının olduğu diğer gravür 1862 yılında basılan Chopin, C. Famin ve E. Bore'un ortak yazdığı *Russie, Tome Deuxieme De La Russie D'europe, La Crimee, Les Provinces Russes En Asie Circassie Et Georgie, Armenie* adlı seyahatnamededir. Eser, geniş bir coğrafyayı ele almaktadır.¹¹ Seyahatnamedeki Ankara gravürünün ressamı Preaux, kazıyanı ise Ales isimli sanatçılardır. Bu kez gravür kuş bakışı değil tam anlamıyla kentin içerisinden geniş bir görünüm şeklindedir. Resimde uzakta görülen yapılar birbirini tekrarlar niteliktedir ve mimari yapılar içerisinde en dikkat çekeni minarelerdir. Bunun dışında kentin farklı dönemlerinde inşa edilen dini yapıları, Augustus Tapınağı ve Hacı Bayram Camisi'nin konumları dikkate alındığında gravürdeki iki yapının resmedilişiyle örtüştüğu anlaşılmaktadır. Tapınak girişinin konumuyla caminin ana mekanının diyagonal yerleştirilişi gravürdeki betimlemeye uymaktadır. Bu

¹⁰ William Francis Ainsworth, *Travels and Resarches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Cilt 2, London, 1842, s. 132-133; H. Sinan Sülüner, "Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Dönemi'nde Ankara, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 17.

¹¹ Chopin, C. Famin, E. Bore, *Russie, Tome Deuxieme De La Russie D'europe, La Crimee, Les Provinces Russes En Asie Circassie Et Georgie, Armenie*, Paris 1842.

detaylar gravürdeki yapıların Augustus Tapınağı ve Hacı Bayram Camisi olduğunu düşündürmektedir. Eğer ki söz konusu yapılar önerdiğimiz gibiyse Hacı Bayram Camisi'nin hemen yanındaki minareli yapının da Zincirli Cami olma olasılığı yüksektir. Gravürdeki en önemli unsurlardan biri sanatçının gündelik hayattan kesitler sunuyor olmasıdır ki bu durum, resmin ön düzleminde mezarlıklar arasında duran insanlar ve hayvanların aktarılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Burada tasvir edilen insanların üstündekiler Anadolu kırsalının kıyafetlerini göstermesi açısından önemlidir (*Resim 3*).

Ankara panoramasının olduğu başka bir gravürümüz E. Naumann'ın *Vom Goldenen Horn Zu Den Quellen Des Euphrat* adlı eserinde yer almaktadır. Kitap 1893 yılında basılmıştır. Naumann, Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesini gezmiş ve araştırmalar yapmış önemli bir jeologdur. *Haliç'ten Fırat'ın Kaynaklarına* çeviri ismiyle Naumann'ın gezmiş olduğu coğrafyanın genişliğini kanıtlar niteliktedir. Kendisi Osmanlı'daki tren yollarının yapım aşamasında bulunmuş ve Anadolu'daki maden yataklarını tespit etmeye çalışmıştır.¹² Seyahatnamesinde Ankara'nın birçok gravürü olmasıyla önemli biridir ve sanatçı kentin hem genel hem de tarihi yapılar gibi belli alanlarının kesitlerini aktarmıştır. Ayrıca Ankara geçişinin gravürünün yer aldığı kitapta aşağıdan yukarıya doğru uzayan geniş bir şehir manzarası dikkat çekmektedir. Resmin odağında kale ve dışında evler, kompozisyonun ön düzleminde antik kalıntılar sanatçı tarafından tasvir edilmiştir (*Resim 4*).

Naumann'ın kitabında yer alan bir diğerinde ise Tabakhane deresinden kaleye doğru ilerleyen bir alan yansıtılmaktadır. Resimde daha çok kentin topografisi ön çıkmaktadır. Naumann'ın jeolog olduğu ve kalenin andezit kayalık üzerine oturduğu göz önüne alındığında gravürün amacının bu durumu belgelemek olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sonradan renklendirilen eserde derenin üzerinde iki gözlü bir köprü, kırma çatılı evler ve surlarla çevrili bir kale görülmektedir (*Resim 5*).

Seyahatnameler dışında dönemin gazetelerinde de Ankara gravürleri vardır. Bu eserler seyahatnamelerdeki örneklerin aksine daha çok kentin içinden kesitler sunmaktadır. 8 Temmuz 1309 (M.1893) tarihli Servet-i Fünûn gazetesinin ilk sayfasında geniş bir açıyla yapılmış Ankara manzarası vardır.¹³ Gravürün altında tasvir edilen yerin hisar arkası olduğunu belirten bir yazı okunmaktadır. Kompozisyonun ön düzleminde tarla içerisinde insan ve hayvanlar görülürken arka düzlemde yapılar resmedilmiştir. Gravürde kale, Cenab-ı Ahmed Paşa Camisi ve türbesi ayırt edilmektedir. Bunların yanı sıra kat

¹² E. Naumann, *Vom Goldenen Horn Zu Den Quellen Des Euphrat*, München und Leipzig, 1893, s. 141-152.

¹³ "Ankara Manzarası", *Servet-i Fünûn*, 8 Temmuz 1309, s. 289.

sayısı ve kırma çatı gibi özellikler Ankara'nın sivil mimari gösteriminde bütünlükten söz etmemize olanak sağlamaktadır. Cami ve türbe göz önüne alındığında gravürün günümüzde Ulucanlar olarak bilinen bölgeyi gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durumda betimleme Osmanlı Dönemi'ndeki Ulucanlar bölgesini belgelemesi açısından değerlidir (*Resim 6*).

Servet-i Fünûn gazetesinin 22 Temmuz 1309 (M. 1893) tarihli bir diğer sayısında da Ankara manzarasıyla karşılaşmaktadır.¹⁴ Gravürün altında *Ankara Müşabedatı: Şehir Hükümeti Dairesi Tarafından Görünüşü* yazısı okunmaktadır ve kentin içerisinde, oldukça belli bir alanı içerdiği görülmektedir. Kompozisyonun ön düzleminde mezar taşları dikkat çekerken, solunda Hükümet Konağı, sağında Julien Sütunu, arka tarafta Hacı Bayram Camisi'nin çift şerefli minaresi ve sivil doku görülmektedir (*Resim 7*).

Ankara gravürlerinin Osmanlı basınıyla beraber aynı dönemlerde Avrupa basınında da örnekleri vardır. 24 Eylül 1864 tarihli *l'illustration Journal Universel* adlı yayında Aderoy imzalı bir Ankara gravürü yer almaktadır.¹⁵ Eserlerine Aderoy olarak imza atan kişi önemli bir gravür sanatçısı olan Auguste Victor Deroy'dur. Sanatçının yaptığı Ankara gravürün altında *L'augusteum a Ancyre (Galatie)* yazısı okunmaktadır. Eser, özellikle Augustus Tapınağı'nın çevresini ele almaktadır. Gravürde Hacı Bayram Camisi, türbesi, Augustus Tapınağı ve evler görülmektedir. Kompozisyonu oluşturan mimari yapılar en ince ayrıntısına kadar verilmiştir. Sivil mimari dikkatli bir şekilde incelendiğinde Ankara evlerinin tipik özelliklerinden iki katlı oluşu, cumbayla dışa taşkın bir cephe kullanımı, ahşap ve kerpiç malzeme öne çıkmaktadır. Gravür özellikle Hacı Bayram Camisi'nin çevresini mimari dokusuyla belgeleyen en iyi gravürlerden biridir (*Resim 8*).

Ankara'daki Mimari Eserlerin Gravürleri

Osmanlı Dönemi Ankara'sına ait gravürlerde kent panoramaları dışında kentin içindeki yapıların da gravürleri vardır. Bu gravürler hem seyahatnamelerde hem de gazetelerde yer almaktadır. Gravürü yapılan mimari eserler çoğunlukla Ankara'nın sembol yapılarıdır. Augustus Tapınağı, Hacı Bayram Cami, Julien Sütunu, Ak Köprü ve Mekteb-i İdadi betimlenen eserlerden bazılarıdır. Bu grup içerisinde en fazla tarihi Augustus Tapınağı'na rastlanır. Özellikle 19. yüzyılda arkeolojiye merakın artması ve historicizm (tarihselcilik) kavramının gelişmesi antik kentlerin ve yapıların ilgi odağı haline gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda ele alındığında Chopin, C. Famin ve E. Bore'un ortak yazdığı metin Augustus Tapınağı'nın iki gravürüyle

¹⁴ "Ankara Müşchedatı", *Servet-i Fünûn*, 22 Temmuz 1309, s. 325.

¹⁵ A. De Belloy, "Causkrie Dramatuque" *l'illustration Journal Universel*, 14 Eylül 1864 s. 205.

desteklenmektedir.¹⁶ İlk gravürün ressamı Preaux'tur. Gravürde tapınağın girişi, Hacı Bayram Camisi'nin minaresi ve mezarlıklar görülmektedir. Bunun yanı sıra minarenin hemen altında iki insan yer almaktadır (*Resim 9*).

Chopin, C. Famin ve E. Bore'un kitaplarındaki ikinci Augustus Tapınağı'nın ressamı Preaux, kazıyanı ise S. Cholet'tir. Gravürde tapınağın cellası, portalı, arka odası ve Hacı Bayram Camisi'nin minaresi görülmektedir. Bunun dışında resimde insan tasvirleri de vardır (*Resim 10*). Augustus Tapınağı'nı konu alan diğer bir gravür E. Reclus'un 1884 yılına ait *Nouvelle Geographie Universelle* adlı kitabının 9. cildinde yer almaktadır. Kitabın yazarı olan E. Reclus 1830-1905 yılları arasında yaşamış önemli bir tarihçi ve coğrafyacıdır. Kitapta yer alan gravürün ressamı Taylor, kazıyanı ise Emunier'dir. Ayrıca betimlemenin altındaki bilgiler doğrultusunda M. Perrot'an alınan bir fotoğrafa göre çizildiği belirtilmektedir. Reclus, kitabında Ankara'nın tarihi yapılarından ve nüfusundan bahsetmiştir.¹⁷ Gravürün odak noktası tapınağın portalıdır. Ayrıntılı bir şekilde yapılan eserde Hacı Bayram Camisi'nin duvarları ve günümüze gelmeyen yapılardan kesitler de görülmektedir (*Resim 11*).

Augustus Tapınağı'yla ilgili en ayrıntılı çalışmayı Charles Texier yapmıştır.¹⁸ Çok yönlü bir kişi olan Texier, Fransız hükümeti tarafından, araştırma yapması için Anadolu'ya gönderilmiştir. Araştırmalarını ilk olarak 1833'te, ikincisini ise 1843'te gerçekleştirmiştir. Anadolu'nun birçok bölgesinde çalışma yapan Texier 1839'da *Asie Mineure; Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Asie* ve 1865'te *The Principal Ruins of Asia Minor* olarak yayınlamıştır.¹⁹ Texier'in Ankara'daki Augustus Tapınağı ile özel olarak ilgilendiği çalışmalarından anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yapının Roma mimarisinin en önemli şaheserleri içinde ilk sıraya girebileceğini söyleyen Texier, tapınağın planını ve ayrıntılı çizimlerini yapmıştır (*Resim 12-13-14*). Bu gravürler Augustus Tapınağı'nın 19. yüzyıldaki durumunu gösteren en önemli belgelerdendir.²⁰

Günümüze sadece sınırlı kalıntılarıyla tanınan St. Clement Kilisesi'nin Texier'in kitabında gravürlerinin olması hem Bizans dünyası genelinde hem de Ankara özelinde oldukça önemli bir belge olarak araştırmacıların karşısına

---

¹⁶ Chopin, C. Famin., E. Bore. *age.*, pl. 34-35.

¹⁷ Elisee Reclus, *Nouvelle Geographie Universelle*, Cilt 9, Paris 1884, s. 573-574.

¹⁸ Texier, 1802'de Versailles'de dünyaya gelmiştir. Fransız mimar, arkeolog ve gezgin olan sanatçı Paris Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olmuştur. Fransız Bilimler Akademisi ve Paris Arkeoloji Enstitüsü'nde üyelikleri vardır.

¹⁹ Charles Texier, *The Principal Ruins of Asia Minor*, Day and Son, London 1865; Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi 2* Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.

²⁰ Texier, *Küçük Asya Coğrafyası...*, s. 469.

çıkılmaktadır. Kilisenin planı ve kesitinin yer aldığı gravürler doğrultusunda söz konusu yapının üç nefli, kubbeli bazilika planına sahip olduğu öğrenilmektedir. Bu görseller kilisenin 19. yüzyılına işaret etmektedir (*Resim 15*).

Ankara içerisinde gravürü yapılan bir diğer yapı Hacı Bayram Camisi'dir. Gravürlerden biri Texier'in Asya'yı konu alan eserinde diğeri ise Servet-i Fünûn gazetesinin 22 Temmuz 1309 (M.1893) tarihli sayısında yer almaktadır. Texier, yapıyı tüm ayrıntılarıyla resmetmiştir. O kadar ki gravür sayesinde batı duvarında kemerli açık bir alanın olduğu anlaşılmaktadır. Bu kemer açıklığı günümüzde tamamen duvarla örülüdür. Ayrıca kuzeybatı köşesinde günümüzde olmayan, camiye bitişik bir birimin varlığını da yine bu gravür sayesinde öğrenmekteyiz. Texier, kompozisyonun farklı yerlerine insanları da dahil etmiştir. Bu durum dönemin gündelik hayatını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca gravür, bu kez Hacı Bayram Camisi'nin 19. yüzyılını gösteren değerli bir belge niteliğindedir (*Resim 16*).

22 Temmuz 1309 (M.1893) tarihli Servet-i Fünûn'da yer alan Hacı Bayram Camisi'nin resmediliş açısı diğer gravürlerden farklıdır. Kompozisyon çatıların üzerinden daha çok caminin ve türbenin örtü sistemini ve minareyi alacak bir açıyla yapılmıştır. Mimari özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde verildiği bu gravür muhtemelen fotoğraftan çalışılmıştır. Gravürün altında *Ankara Müşabedatı: Hacı Bayram Cami* yazmaktadır (*Resim 17*).²¹

Osmanlı Dönemi'nde seyyahlar tarafından incelenen ve defalarca gravürü yapılan anıt Ankara'nın önemli sembollerinden olan Julien Sütunu'dur ve araştırma kapsamında saptayabildiğimiz üç gravürü vardır. Bunlardan ilki Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Koleksiyonu'ndaki Tournefort'un seyahatnamesinde, ikincisi Texier'in kitabında, üçüncüsü ise Chopin, C. Famin ve E. Bore'un ortak hazırladığı eserde yer almaktadır.

Julien Sütunu'nun en erken tarihli gravürü 1741 yılında basılan ve Tournefort'un seyahatnamesinde yer alan eserdir. Bu gravür VEKAM Kütüphanesi ve Koleksiyonun'da bulunmaktadır. Kompozisyon sadece Julien Sütunu'ndan oluşmaktadır ve sütunun mimari ayrıntıları verilmiştir. Ancak bu gravür Julien Sütunu'na benzememektedir (*Resim 18*). Tournefort'un kitabında olduğu gibi C. Texier'in hazırladığı Julien Sütunu'nun gravürü de sadece mimari özelliklerin yansıtıldığı ve kesitlerin verildiği bir çalışmadır (*Resim 19*). Chopin, C. Famin ve E. Bore'un hazırladığı kitapta yer alan üçüncü betimlemede ise sütun şehir içindeki konumunu yansıtır şekilde çeşitli yapılar arasında gösterilmektedir. Kompozisyonda gündelik hayata da yer verilmiştir (*Resim 20*). Gravürün ressamı Preaux, kazıyanı ise S. Cholet'tir

²¹ "Ankara Müşabedatı: Hacı Bayram Cami", *Servet-i Fünûn*, 22 Temmuz 1309, s. 325.

Gravürlerde Ankara tarihinin erken dönemlerinden başka Osmanlı'nın güncel yapılarının da betimlemeleri saptanmıştır. Bu bağlamda tasviri yapılan mimari eserlerden biri Akköprü'dür. *Servet-i Fünûn* gazetesinin 1893 yılına ait bir sayısında Akköprü'nün ayrıntılı bir gravürü vardır. Kompozisyonda köprüyle beraber insan ve hayvan trafiğinin yoğunluğu da dikkat çekmektedir. Ayrıca Akköprü'nün kervan yolu üzerinde bulunması yapıyı daha da önemli hale getirmektedir. Muhtemelen Ankara'ya gelen bütün seyyahlar tüm halk gibi bu köprüden geçmiş olmalıdır (*Resim 21*).

Yayınlarda tespit edilen bir diğer yapı Mekteb-i İdadî'dir. Gravür, *Servet-i Fünûn* gazetesinin 22 Temmuz 1309'daki (M.1893) sayısında yer almaktadır ve resmin hemen altında *Mekteb-i İdadî* olduğunu belirten bir yazı okunmaktadır.²² Ankara'daki Mekteb-i İdadî 1886 yılında kurulmuştur. 1908'de adı değiştirilerek Ankara Sultanisi olan yapı Cumhuriyet sonrası, 1924'de Ankara Erkek Lisesi olarak görevini sürdürmüştür. Gravürde okulun bütün mimari özellikleri ayrıntılı bir şekilde yapılmıştır ve geç Osmanlı dönemi eğitim yapılarının değişimini detaylı bir şekilde göstermektedir. Yapıdaki simetri, pencere ve giriş merdivenleri gibi özellikler neoklasik mimari anlayışını yansıtmaktadır. Okulun, *Servet-i Fünûn* gazetesinde yer alması aynı zamanda II. Abdülhamit Dönemi'nin propaganda anlayışına da ışık tutmaktadır. Yeni inşa edilen kamu yapılarının *Servet-i Fünûn*'da tanıtılması yaygın bir uygulamadır (*Resim 22*).

Ankara Hayvanlarının ve Bitkilerinin Gravürleri

Osmanlı Dönemi'nde Ankara ile ilgili gravürler arasında en ilgi çeken konulardan biri Ankara'ya özgü hayvanlardır. 18. yüzyıldan itibaren zoolojiye ilginin arttığı ve bu konularda bilimsel çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Seyahatnamelerde, ansiklopedilerde, zooloji kitaplarında ve dönemin basınında Ankara'ya özgü hayvanlar da yerini almıştır. Özellikle yayınlarda hayvanların genetiği, yetiştikleri koşullar ve ticaretteki yerleri anlatılmıştır. Millar, Catton, Buffon gibi ismini sayabileceğimiz birçok araştırmacının zooloji çalışmalarına yönelik kitapları yol göstericidir. Bu eserler, Ankara özelinde de hayvanların genetiğini, yaşam koşullarını ve beslenmelerini de içeren bilgiler barındırmakla birlikte gravürlerle görselleştirilmesi açısından önemlidir. Özellikle başta Paris ve Londra'da takipçisini bulan bu araştırmaların zamanla yayımlandığı, farklı ülkelere ulaştığı görülmektedir. Bu yayınlarda Ankara'ya özgü keçi, kedi ve tavşanın gravürlerle tanıtıldığı anlaşılmaktadır.²³

²² "Mekteb-i İdadî", *Servet-i Fünûn*, 22 Temmuz 1309, s. 329.

²³ Ayrıntılı bilgi için bk. George Henry Millar, *The New and Universal System of Geography*, Print for Alex, London, 1782; Charles Catton, *Animals Drawn From Nature and Engraved in Aqua-tinta*, London, 1788; Georges Louis Leclerc Buffon, *Buffon's Natural History*, London, 1797; Anonim, *The Naturalist's Pocket Magazine or Compleat Cabinet of the Curiosities and Beaties of Nature*, Cilt 4,

Ankara hayvanları arasında en fazla gravürü yapılan Ankara keçisidir. Bunun temelinde keçinin önemli bir ticari kaynak olması yatmaktadır. Çok yoğun ve görkemli tüyleri ile Sof üretiminin temelini oluşturan bu hayvan birçok seyahatnamede anlatılmıştır. Hatta Ankara keçisinin yurtdışına götürüldüğü ve oralarda çiftleştirilerek çoğaltılmaya çalışıldığı yayınlardan öğrenilmektedir.²⁴

Çalışmanın kapsamına, örneklerini çoğaltmak mümkün olmakla birlikte sadece altı Ankara keçisi gravürü ele alınmıştır. Bu gravürlerde Ankara keçisi ya doğa kesiti içerisinde ya da mimari yapılar arasında resmedilmiştir. Gravürlerde yaygın olarak çoğunlukla profilden tasvir edilen keçilerin bütün fiziksel özellikleri gösterilmeye çalışılmıştır (*Resim 23-24-25-26-27*). Bir başka nokta ise Ankara keçisinin sadece dış görünümü değil iskeleti de yine gravür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum keçinin fiziksel özelliklerinin ne kadar çok merak edildiğini göstermektedir (*Resim 28*). Gravürlerde Ankara keçisi bazen tek bazense farklı hayvanlarla beraber kompoze edilmiştir.

Keçilerin yanı sıra Ankara kedisi de kitap ve dergilerde gravürleriyle yer bulmuştur. Uzun ve yumuşak tüylü bu kedi de keçi kadar ilgi görmüş ve dönemin birçok yayınında görsellerine yer verilmiştir. Ankara kedileri ev içerisinde, masanın üstünde, sokakta ve çeşitli kediler arasında farklı konu ve kompozisyonlarda, tıpkı normal hayatın içindeymişçesine betimlenmiştir (*Resim 29-30*).

Ankara'ya özgü hayvanların gravürleri içerisinde yer alan son hayvan tavşandır. Ankara tavşanı ile ilgili çok fazla gravür yoktur. Araştırmalar sonucu bulunan iki örnek *Bibliothèque Nationale de France*'ın arşivinde yer almaktadır. Bu iki gravür 1756 yılında Jacques de Seve tarafından yapılmıştır. İlk gravürdeki Ankara tavşanı doğa kesiti içerisinde verilmiştir. Kompozisyonun çeşitli bölümlerinde mimari yapılar vardır (*Resim 31*). İkinci gravürde tavşanın iskeleti bir kaidenin üzerinde yer almaktadır. Gravürün arka düzleminde bir manzara içerisinde tavşanlar ve mimari yapılar görülmektedir (*Resim 32*).

Çalışmanın kapsamına alınan gravürler arasındaki son konu Ankara'ya özgü endemik bitkilere aittir. Bu konuyla ilgili örnekler Tournefort'un *A Voyage into the*

London, 1800; William I. Bricknell, *The Natural History of the Sacred Scriptures, and Guide to General Zoology*, Cilt 1, The London Printing and Publishing Company, London, 1851; Anonim, *Cassell's Popular Natural History*, Cilt 1, London, 1865; Carl Warren Gay, *The Breeds of Live-Stock*, The Macmillan Company, 1919; Jean Charles Chenu, *Encyclopedie D'histoire Naturelle*, Paris, Tarihsiz.

²⁴ Erman Tamur, "Amsterdam'da Bir Ankara Resmi", *Kebikeç*, Sayı 25, 2008, s. 399; Erman Tamur, "Ankara Keçisi Yetiştiriciliği ve Ankara Tiftik Sanayi Tarihine Genel Bir Bakış", *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof*, Ed. Filiz Yenişehirlioğlu ve Gözde Çerçioğlu Yücel, Koç Üniversitesi VEKAM, Ankara, 2018, s. 76-83; Frederic Hitzel, "Ankara Keçisinin Fransa ve Güney Afrika'da Serüveni", *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof*, Ed. Filiz Yenişehirlioğlu ve Gözde Çerçioğlu Yücel, Koç Üniversitesi VEKAM, Ankara, 2018, s. 89-90.

Levant adlı kitabının ikinci cildinde yer almaktadır. Tournefort yukarıda da bahsedildiği gibi 14. Louis'in emriyle yeni bitki türlerini araştırmak için gönderilmiştir. Konunun kapsamında incelenen eserler *Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Koleksiyonu*'na aittir.

Bu kitapta bitkilerin Latince isimleri *Lycnis Orientalis*, *Campanula Orientalis*, *Onobrychis Orientalis*, *Geum Orientale* ve *Astragalus Orientalis* olan Ankara'ya özgü endemik bitkilerin gravürleri vardır. Gravürlerde bitkilerin kök, gövde ve yaprakları ayrıntılı bir şekilde çizilmiştir. Ayrıca her bitkinin yanında küçük notlar vardır (*Resim 33-34*).

Değerlendirme - Sonuç

Genel olarak değerlendirildiğinde, gravür sanatı Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nden itibaren bilinen ve örnekleri saray koleksiyonunda yer alan bir sanat türüdür. Avrupalıların Osmanlı'ya karşı duyduğu merak birçok gezginin ve sanatçının seyahat etmesine neden olmuştur. Bu gezginlerin ve sanatçıların başta İstanbul olmak üzere birçok kenti gezdikleri ve gravürlerle görselleştirdikleri bilinmektedir. Az sayıda olmakla birlikte gravürlerin yapıldığı kentlerden biri ise Ankara'dır.

Osmanlı Dönemi'nde Ankara'yı belgeleyen fotoğraflar vardır. Ancak fotoğrafın keşfi ve yayılması 1839 sonrasında gerçekleştiği için kentin fotoğraflarla belgelenmesi geç olacaktır. Bu durumda 19. yüzyılın Ankara fotoğrafları 19. yüzyılın sonlarına doğru görülmektedir. Daha erken dönemlere ait sanatsal üretimlerin de az olduğu bilinmektedir. 18. yüzyıla tarihlendirilen ve Hollanda'daki Rijkmuseum Koleksiyonu'nda yer alan *Ankara Manzarası* isimli tablo Osmanlı Dönemi Ankara'sını gösteren nadir eserlerdendir.²⁵ Ankara'yla ilgili bu kısıtlı görsel malzemeler arasında gravürler önemli bir yere sahiptir. Bu gravürler 18. yüzyıldan itibaren Ankara'nın kent dokusunu, yapılarını ve bunların arasında görülen gündelik hayatı en iyi şekilde belgeleyen sanat eserleridir. Kent ile ilgili betimlemeler seyahatnamelerde, kitaplarda ve dönemin gazetelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada gruplandırılarak incelenen gravürler içinde kent panoramaları ve kesitleri önemli başlığı oluşturmaktadır. Bunlar Ankara'nın genel kent görünümünü oldukça iyi yansıtmaktadır. Özellikle eserlerin hemen hemen hepsinde Ankara kalesi görülmektedir. Kale bir yerde Ankara'nın sembolü gibidir. Ayrıca gravürlerdeki surlar, camiler, evler, köprüler ve yollar geç Osmanlı döneminde Ankara'nın kent dokusunun nasıl olduğu yönünde fikir vermektedir. Benzer özellikler tüm 18. yüzyıl gravürlerinin temel özelliği gibi

---

²⁵ Semavi Eyice, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları 4*, 1970, Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971, s. 61-124; Tamur, "Amsterdam'da Bir...", s. 385-409.

görülmektedir. Makalenin kapsamında incelenen Tournefort'un seyahatnamesinde yukarıda da bahsedildiği gibi farklı kentlerin gravürleri yer almaktadır. Trabzon, Sinop, Tripoli gibi ismini sayabileceğimiz birçok kent tasviri Ankara gravürüyle benzer anlayışlarda ele alınmıştır. Tümü uzaktan, kente kuşbakışı bakarak ve coğrafi ayrıntıları (deniz, dağ vb.) vurgulayarak kompoze edilmiştir. Kentin ön plana çıkan, sembolü olan mimari eserleri ayrıntılarda görünür kılmakla birlikte detaylarına inilmemektedir. Bu gravürlerin amacı şehrin genel görünümünü sembol yapılarıyla beraber izleyiciye sunmaktır.

Yapı tasvirlerini konu alan gravürler dikkati çeken, önemli örnekler arasındadır. Betimlemelerde Augustus Tapınağı, Hacı Bayram Camisi, Julien Sütunu, St. Clement Kilisesi, Akköprü ve Mekteb-i İdadi gibi yapılar vardır. Bu mimari eserler arasında en fazla Augustus Tapınağı'nın gravürü yapılmıştır. Chopin, Famin ve Bore'nun ortak hazırladıkları kitapta (*Resim 9-10*), E. Reclus'un çalışmasında (*Resim 11*) ve C. Texier'in yayınında tapınaktan kesitler görülmektedir. Özellikle Texier'in Augustus Tapınağı'yla çok ilgilendiği bilinmektedir. Öyle ki tapınakla ilgili en ayrıntılı gravürler Texier'e aittir. Bu gravürlerde mevcut veya olmayan duvarların çizimi ile ayrıntılı bir planı ve mimari plastiğın detaylı aktarımı dikkati çekmektedir. Ayrıca bugün görülemeyen ve birkaç kalıntı ile yapılar arasında kaybolan St. Clement Kilisesi'nin planı ve kesiti kent tarihi ve belleği açısından önemlidir (*Resim 12-13-14*). Roma ve Bizans yapılarının bu kadar ilgi görmesinin ve detaylı bir şekilde ele alınmasının temelinde Texier'in yaşadığı dönemin ruhu olarak tarihselcilik (historicism) kavramının gelişmesi ve kadim uygarlıklara ait yapılara ilginin artması yatmaktadır.

Gravürü yapılan antik anıtlardan bir diğeri ise Julien Sütunu'dur. Söz konusu betimlemeler Tournefort, Texier ve Chopin, Famin ve Bore'nin seyahatnamesinde yer almaktadır. Tournefort ve Texier'in gravürleri sadece mimari ayrıntılarını aktarmak için yapılmıştır ve oldukça sadedir (*Resim 18-19*). Chopin, Famin ve Bore'nin kitabında yer alan Julien Sütunu gravürü ise bulunduğu konumla ve gündelik hayatı da vurgulayarak verilmiştir (*Resim 20*).

Sözünü ettiğimiz iki yapı da Ankara'nın Roma Dönemi'ne işaret etmektedir. 19. yüzyılda tarihe verilen önem, Batı üniversitelerinde açılan tarih ve arkeoloji kürsüleri, Yunan bağımsızlığı ve Avrupa'nın köklerini antik dönemle ilişkilendirmesi seyyahların ve onlarla beraber gelen sanatçıların önceliğini belirlemekle birlikte bu kişileri destekleyen hamilerin de tercihi gibi görülmektedir.

Ankara'nın önemli yapılarından bir diğeri Hacı Bayram Camisi olmakla birlikte bu yapıyı hemen yanında bulunan Augustus Tapınağı'ndan bağımsız ele almak mümkün değildir. Dolayısıyla Augustus Tapınağı'nı görmeye giden seyyahlar Hacı Bayram Camisi'nin anıtsallığı ve kent dinamiği içerisindeki

görünürlüğüyle de karşılaşmışlardır. Ayrıca bu bölge seyyahların mimari ile birlikte ibadete gelen Müslüman kentliyle de tanıştıkları yer olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da doğuya ilginin olduğu bilinmektedir. Caminin çevresindeki doğulu figürler Avrupalı gezginlerin günlük rutinleri, giysileri gibi pek çok açıdan ilgisini çekmiştir. Texier'in seyahatnamesindeki (Resim 16) ve *Servet-i Fünûn* gazetesinde yer alan gravür camiyi farklı açılardan göstermektedir. Ayrıca farklı gravürlerin detaylarında Hacı Bayram Camisi ile birlikte Augustus Tapınağı'nın da görülmesi bölgenin her dönem dini bir merkez olduğunu vurgular şekildedir (Resim 7-8-9-10-14).

Diğer yapı odaklı gravürler ise bu kez Osmanlı'nın günceline işaret eden Akköprü ve Mekteb-i İdadi'dir. Akköprü, Ankara'nın en eski yapılarından. Köprü, Ankara'yı diğer kentlere bağlamaktadır ve kervan yolu üzerinde bulunmaktadır. Kent için oldukça önemli olan bu yapıyı Ankara'ya gelen seyyahlar büyük bir olasılıkla görmüşlerdir (Resim 21). Mekteb-i İdadi ise özellikle geç Osmanlı Dönemi'nin değişen eğitim sisteminin iyi bir örneğidir. Bu okulun gravürünün *Servet-i Fünûn*'da yer alması eğitimdeki modernleşmenin işaretlerinden biridir ve Ankara'daki yansımasıdır (Resim 22).

Ankara'nın kent dokusuna yönelik gravürler seyahatnameler ve gazeteler arasında farklılıkları da peşi sıra getirmektedir. Seyahatnamelerde yer alan kente ait gravürler Avrupalı bir anlatıcı ve sanatçının Avrupa piyasasına göre hazırladığı, tanıtmak ve görülmek üzere tasarladığı işlerdir. Gazetelerde ise haber değerine göre bir seçki sunulmaktadır. Özellikle *Servet-i Fünûn* gazetesi, II. Abdülhamit Dönemi'nde kamu yapılarının inşa sürecinin ve açılışlarının görsellerle haberleştirildiği bir çeşit propaganda amacı gütmektedir. 19. yüzyılda başta Ankara olmak üzere Osmanlı kentleri için her şeyin yolunda olduğu izlenimi yerli ve yabancı gazeteler aracılığıyla vurgulanmaktadır.

Araştırma kapsamında gravürleri saptanan bir diğer önemli tema ise kente özgü hayvanlar ve endemik bitkilerdir. Bölgeye özgü hayvanlar ve bitkiler önemli bir kültür mirasıdır ve kentlerin gizli kahramanlarıdır. Gravürü yapılan hayvanlar Ankara'nın keçisi, kedisi ve tavşanıdır. Özellikle keçinin gravürü kentin kendi gravürlerinden daha fazladır. Birçok seyahatnamede, ansiklopedilerde, zooloji kitaplarında, ulusal ve uluslararası gazetelerde keçiyile ilgili tasvirler yer almaktadır. Bu durum zooloji biliminin gelişmesiyle birlikte Ankara keçisinin sof üretiminin kaynağı olmasıyla da açıklanabilir. Oldukça değerli olan bu kumaş kentin önemli gelir kaynaklarından (Resim 23-28). Ankara'nın kedisi ve tavşanı ise keçi kadar gravürü yapılmamış olsa da yine birçok yayında örnekleri görülmektedir (Resim 29-32).

Ankara'nın endemik bitkileri ise Tournefort'un seyahatnamesinde karşımıza çıkmaktadır. Oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir edilen bu gravürler kente özgü bitkileri dönemin Avrupa'sına tanıtması açısından değerlidir. Bir başka nokta ise

özellikle Avrupa’da botaniğe ilginin artması, bitkilerin koleksiyon değeri taşıması, varlıklı ailelere ait bahçelerin zamanın beğenisıyla farklı tasarımlara doğru ilerlemesi ve peyzaj mimarisinin gelişmesi oldukça önemli etkenlerdir. Zaten Tournefort’un esas amacı da 14. Louis için farklı coğrafyalardaki bitkileri araştırmaktır.

Osmanlı Dönemi’ne ait Ankara gravürleri sadece kentin maddi kültürü değil aynı zamanda sosyal hayatı hakkında da bilgiler vermektedir. Bu gravürlerde Hacı Bayram Camisi’nin ve yanında bulunan Augustus Tapınağı’nın önemli kamusal alanlar olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka nokta ise insanların giydiği kıyafetlerdir. Bunlar hem dönemin beğenisini hem de Anadolu insanının kıyafetlerinin neler olduğunu gösteren tasvirlerdir. Ayrıca gravürlerde yer alan tarım alanları ve hayvan sürüleri ise Ankaralıların gelir kaynaklarının neler olduğunu belgelemektedir. Gravürlerde dikkat çeken bir diğer nokta ise kentin yüzyıllar içerisinde sınırlarının genişlemesi ve değışmesidir. 18. yüzyılda mezarlık olarak görülen sur dışındaki yerlerin 19. yüzyıl sonlarında kentin içinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu durum nüfusun artışına ve ihtiyaçlar doğrultusunda kentin sınırlarının genişlediğinin önemli göstergeleridir.

Bu noktada yukarıda özellikle bahsettiğimiz Peter Burke’ün görsel belgeler için “görgü tanığı” tanımlamasının altını tekrar çizmek gerekmektedir. Kentin gelişimini, değışen sınırlarını, yapıları, sokakları ve hayvanları gravürler aracılığıyla kanıtlanabileceğini belirten Burke’ün bu yaklaşımını Ankara özelinde de düşünmek gerekmektedir.²⁶ Bu bağlamda 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar farklı örneklerini gördüğümüz Ankara gravürlerinde artan ve değışen ihtiyaç oranında, kent dokusunun büyük oranda değıştiğini, sınırlarının geliştiğini ve yapıların çeşitlendiğini söyleyebilmek mümkündür. İşte bu noktada çalışmanın kapsamında incelenen gravürler Osmanlı Ankara’sının görsel kanıtlarıdır.

Kentleri belgeleyen gravürlerin sanatçıları da eserler kadar önemlidir. Hem seyyahlar hem de gravür sanatçıları Avrupa’dan seçilerek gönderilen, arkeolog, mimar, zoolog, jeolog gibi uzman kişilerden oluşmaktadır. Seyyahların isimleri kitapların kapaklarında yer alırken sanatçıların isimleri gravürlerin üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla gravürün sol alt köşesinde ressamı, sağ alt köşesinde ise kazıyanı yazmaktadır. Ancak ne yazık ki her gravürde bu bilgiler yoktur. Ankara gravürlerinde ise C. Aubreit, Auguste Victor Deroy, Texier, Jacques de Seve, Preaux, S. Cholet, Taylor ve Emunier gibi sanatçıların isimleri geçmektedir. Bu isimlerin büyük bir çoğunluğu gravür sanatında bilinen önemli isimlerdir.

Osmanlı Devleti’ni anlatan seyahatnameler Avrupa’da ilgi görmüştür. Seyahatnamelerin gravürlerle okuyucuya aktarılması konuyla ilgilenen insanların

²⁶ Burke, *age.*, s. 92-93.

sayısını da arttırmıştır. Başlangıçta seçkinler için hazırlanan bu gravürler baskı tekniklerinin de gelişmesiyle birlikte hem koleksiyon ürünü olarak tek parça hem de kitaplar ve gazeteler aracılığıyla meraklısına ulaşmıştır. Avrupa'da doğu ilgisi, Fatih Sultan Mehmed'in Venedik ile gelişen ilişkileri sonucunda başladığı düşünülmektedir. Özellikle Venedik Dukalığından bir portre ressamının gönderilmesi, Batılı sanatçılar için merak ettikleri ve korktukları doğunun kapılarını açmıştır. 15. yüzyılda başlayan siyasi ve ticari ilişkiler sonucu Bellini (1487) ve Ferrara (1481) gibi önemli sanatçıların İstanbul'a gelmesi ve döndükten sonra eserlerinde doğu temalı gravürler ortaya çıkarması ilginin başlangıç noktalarından biridir. Bu merak yüzyıllar boyunca artarak devam etmiştir. Hartmann Schedel (1493), Giovanni Andrea Vavassore (1520) ve Melchior Lorck/Lorichs (1559) gibi sanatçılar başta İstanbul olmak üzere Osmanlı'nın farklı coğrafyalarını kendi ülkelerine tanıtmışlardır. 18. yüzyılda Avrupa'yı etkileyen Turqueire modasının esin kaynakları arasında da seyyahların anıları ve gravürler etkili olmuştur. Hatta Avrupa'daki doğu etkili mimari eserlerin seyahatnamelerdeki anlatımlardan ve görsel malzemedен etkilenecek yapıldığı yayınlarda geçmektedir.²⁷ Yukarıda da belirtildiği üzere Avrupa'da 9. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan gravürlerin yaygınlaşması baskı tekniklerinin gelişmesiyle birlikte bu görsel dil 18. yüzyılda artmıştır. Aynı zamanda savaşlardaki yenilgiler sonucu 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti teknik anlamda Avrupa'ya ihtiyaç duyan, yabancı uzmanları istihdam eden bir ülke haline gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı dünyası artık korkulan bir coğrafya olmaktan çıkıp sanatçıların, seyyahların vb. grupların ülkeye gelmesinin yolunu açmıştır. Yabancı misyonların, seyyahların başta İstanbul olmak üzere bazen davetli bazen de himaye edilmek suretiyle Osmanlı topraklarına seyahatleri artmıştır ve gözlemlerini bağlı oldukları ülkelere gravür ve resimlerle taşımışlardır. Bu gözlemler arasında askerî ve sivil gündelik hayat, kent dokusu, mimari ve geleneksel kıyafetler gibi detayları tanık oldukları ölçüde gravürlerle görselleştirmişlerdir. Peter Burke'ün de belirttiği gibi 18. yüzyıldan itibaren kentin gündelik hayatına ve önemli yapılarına yönelik Avrupa'da bir merak olduğu kadar pazarın da olduğunu ve bu durumun gravürlerin çoğalmasına etki ettiği bilinmektedir.²⁸ Bu bağlamda Tournefort ve Texier'in başı çektiği seyyahların yaptığı aktarımlar ve özellikle konumuzu oluşturan Ankara gravürleri bu ilginin bir sonucudur.

Sonuç olarak, Osmanlı Dönemi'nde yapılan Ankara gravürleri dönemin kentini tanımak ve değerlendirmek açısından oldukça önemlidir. Bu eserler

---

²⁷ Nebahat Avcioğlu, *Turquerie ve Temsil Politikası, 1728-1876*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 200-201.

²⁸ Burke, *age.*, s. 92.

sadece sanat ürünü değil aynı zamanda görsel bir hafıza ve Ankara'nın belleğidir. Avrupalı sanatçılar bu belleğin oluşmasına gravürlerle katkıda bulunmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Fransa Ulusal Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Şubesi (Bibliothèque Nationale de France, Département Estampes et Photographie), Paris,

RESERVE JB-23-BOITE FOL.; RESERVE JB-23 (A)-BOITE FOL.

Fransa Ulusal Kütüphanesi, Harita ve Plan Dairesi Başkanlığı (Bibliothèque Nationale de France, Département Cartes et Plans), Paris,

GE DD-2987 (6558).

Ulusal Tabiat Tarihi Müzesi, Kütüphane ve Dökümantasyon Müdürlüğü (Muséum National D'histoire Naturelle, Direction des Bibliothèques et de la Documentation), Paris,

IC 375; Portefeuille 73, folio 70; Est-Zoo-Mammifères 29-1 à 29-10.

Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM), Ankara Fotoğraf, Kartpostal ve Graviür Koleksiyonu, Ankara,

2683; 2686; 2690

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

(1800) *The Naturalist's Pocket Magazine or Compleat Cabinet of the Curiosities and Beaties of Nature*, Cilt 4, London.

(1865) *Cassell's Popular Natural History*, Cilt 1, London.

AINSWORTH William Francis (1842) *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Cilt 2, London.

AKDER Feyza (2018) Rijkmuseum Ankara Manzarası: Bir Resmin Hikâyesi, *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof*, Ed. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU ve Gözde ÇERÇİOĞLU YÜCEL, Koç Üniversitesi VEKAM, Ankara, s. 107-128.

ASLIER Mustafa (1985) Son Yüzyılda Türkiye'de Özgün Baskıresim Sanatı, *I. Ulusal Sanat Sempozyumu Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını Tebliğler*, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 17-19 Nisan 1985, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 31-38.

AVCIOĞLU Nebahat (2014) *Turquerie ve Temsil Politikası, 1728-1876*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

BAĞCI Serpil - ÇAĞMAN Filiz - RENDA Günsel - TANINDI Zeren (2012) *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- BOYACI Sema (1994) *Türk Gravür Sanatının Tarihsel Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- BRICKNELL William I. (1851) *The Natural History of the Sacred Scriptures, and Guide to General Zoology*, Cilt 1, The London Printing and Publishing Company, London.
- BUFFON Georges Louis Leclerc (1797) *Buffon's Natural History*, London.
- BURKE Peter (2009) *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*, 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- CATTON Charles (1788) *Animals Drawn From Nature and Engraved in Aqua-tinta*, London.
- CHENU Jeans Charles (Tarih Yok) *Encyclopedie D'histoire Naturelle*, Paris.
- CHOPIN, FAMIN C., BORE E. (1842) *Russie, Tome Deuxieme De La Russie D'europe, La Crimee, Les Provinces Russes En Asie Circassie Et Georgie, Armenie*, Paris.
- DÜNDAR Sibel (2010) *II. Mahmud Döneminde (1808-1839) İstanbul'da Gündelik Hayatın Gravürlere Yansıma Biçimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- EYİCE Semavi (1971) Ankara'nın Eski Bir Resmi, *Atatürk Konferansları 4, 1970*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 61-124.
- GAY Carl Warren (1919) *The Breeds of Live-Stock*, The Macmillan Company.
- GÜZEL Eylem, *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması (18. Ve 19. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncüyl Üniversitesi, Van.
- HİTZEL Frederic (2018) Ankara Keçisinin Fransa ve Güney Afrika'daki Serüveni, *Tarihi Dokunmak: Bir Kentin Gizemi Sof*, Ed. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU - Gözde ÇERÇİOĞLU YÜCEL, Koç Üniversitesi VEKAM, Ankara, s. 87-94.
- KORUCUOĞLU Belgin (1992) *Figürün Gravürdeki Yeri ve Figür Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- KÜÇÜKÖNER Hava (2012) *Gravür Sanatı Tarihi ve Modern Uygulamalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- MILLAR George Henry (1872) *The New and Universal System of Geography*, Print for Alex, London.
- NAUMANN E. (1893) *Vom Goldenen Horn Zu Den Quellen Des Euphrat*, München und Leipzig.
- ÖZGENCİL YILDIRIM Sercan (2008) *Kentin Anlam Haritaları Gravürlerde İstanbul*, Kitabistanbul Yayınları, İstanbul.

ÖZGÜL M. Kayahan (1997) *Resmin Gölgesine Şiir Düştü Türk Edebiyatında Tablo Altı Şiirler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

RECLUS Elisee (1884) *Nouvelle Geographie Universelle*, Cilt 9, Paris.

SEVİM Mustafa (1997) *Gravürlerle Türkiye IV*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SÜLÜNER H Sinan (2014) Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Dönemi'nde Ankara, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 11-21.

TAMUR Erman (2008) Amsterdam'da Bir Ankara Resmi, *Kebikeç*, Sayı 25, s. 385-409.

----- (2018) Ankara Keçisi Yetiştiriciliği ve Ankara Tiftik Sanayi Tarihine Genel Bir Bakış, *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof*, Ed. Filiz YENİŞEHİRLİOğLU - Gözde ÇERÇİOğLU YÜCEL, Koç Üniversitesi VEKAM, Ankara, s. 71-86.

TEXIER Charles (1865) *The Principal Ruins of Asia Minor*, Day and Son, London.

----- (2002) *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi 2*, çev. Ali SUAT, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.

TOURNEFORT Joseph (2013) *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos YERASIMOS, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ZİHNİOğLU Yaprak (2007) *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi 1911-1914*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Sürelili Yayınlar

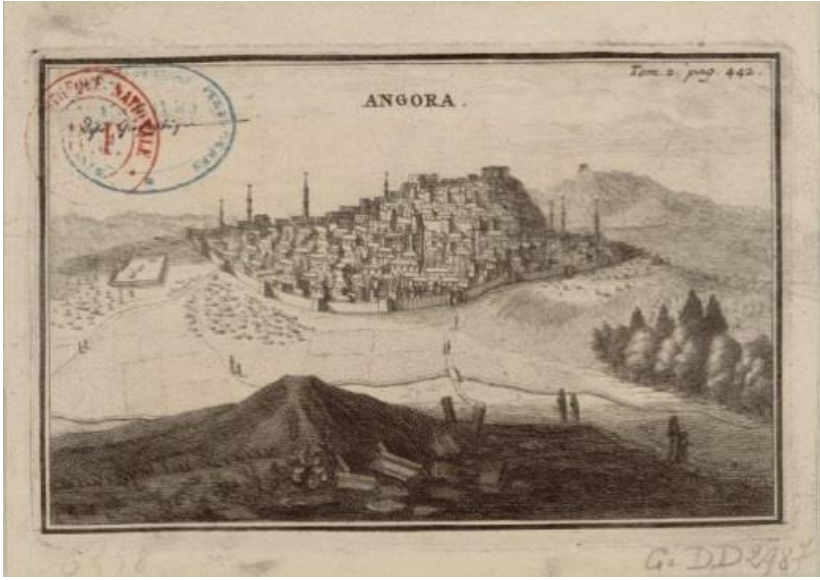
(1309) Ankara Müşehedatı, *Servet-i Fünûn Gazetesi*, 22 Temmuz, s. 323-329.

(1855) Chevres d'Angora, *L'illustration Journal Universel*, 17 Mayıs, s. 175-176.

(1309) Ankara Manzarası, *Servet-i Fünûn Gazetesi*, 8 Temmuz, s. 289.

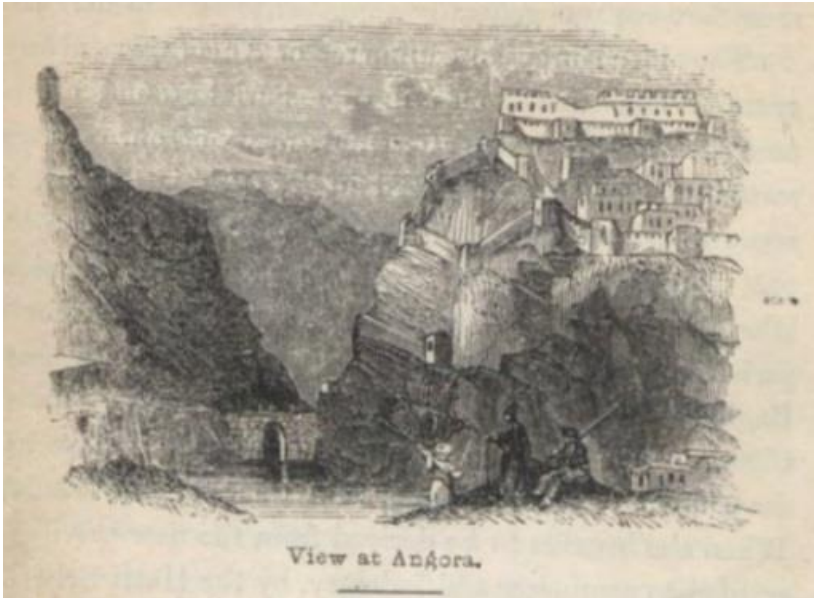
Belloy, A. De (15 Eylül 1864) Causkrie Dramatuğie *L'illustration Journal Universel*, s. 203-205.

Ekler

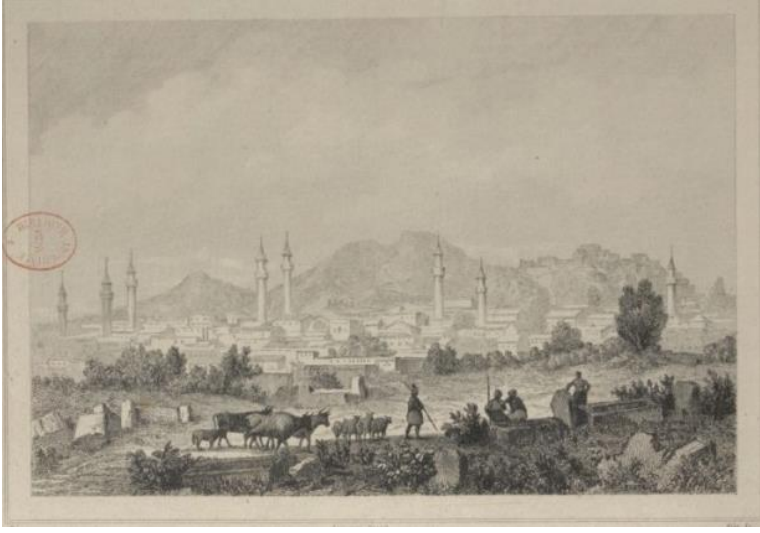
Resim 1- Ankara

Bibliothèque nationale de France (BnF), département Cartes et plans (DCP),
GE DD-2987 (6558)

Resim 2- Ankara Manzarası

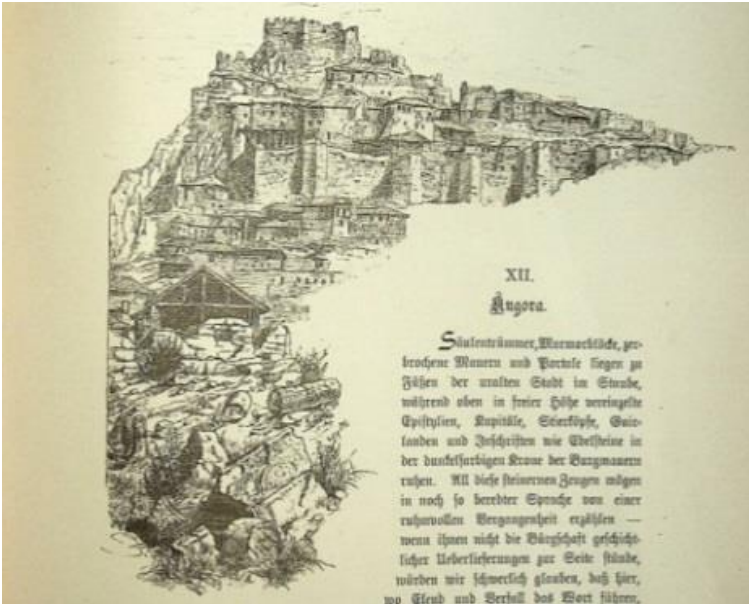
Ainsworth, *age.*, s. 136

Resim 3- Ankara

Kaynak: Chopin, Famin, Bore, *age.*, lev.33

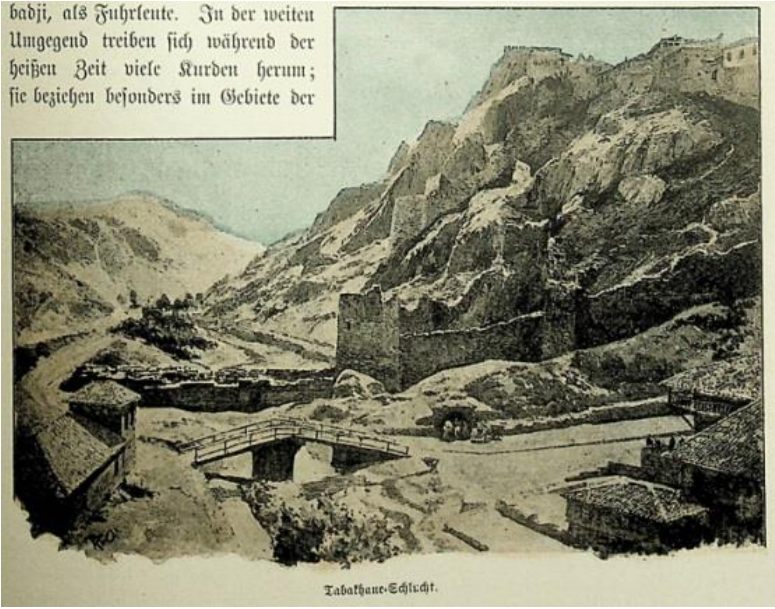
BNF, d partement Philosophie, histoire, sciences de l'homme (DPHSL), 8-G-1389 (38)

Resim 2- Ankara

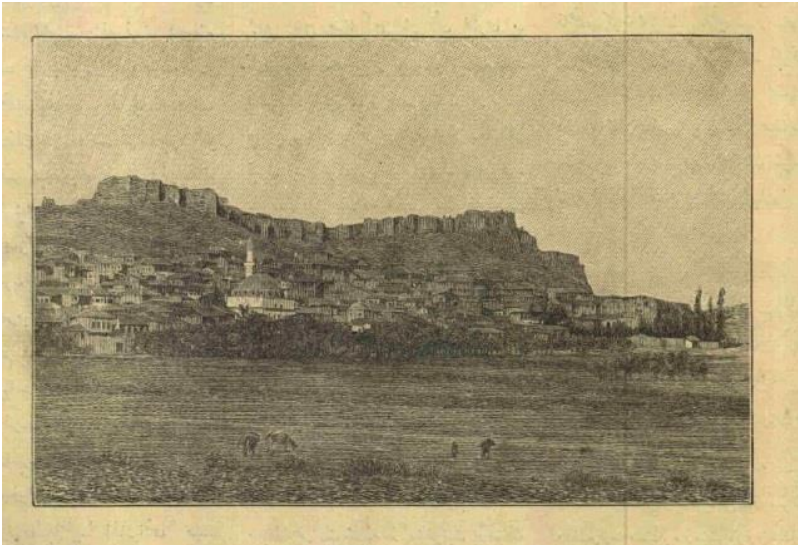
Naumann, *age.*, s. 141.

Resim 3- Tabakhane Deresi

Naumann, *age.*, s.147.

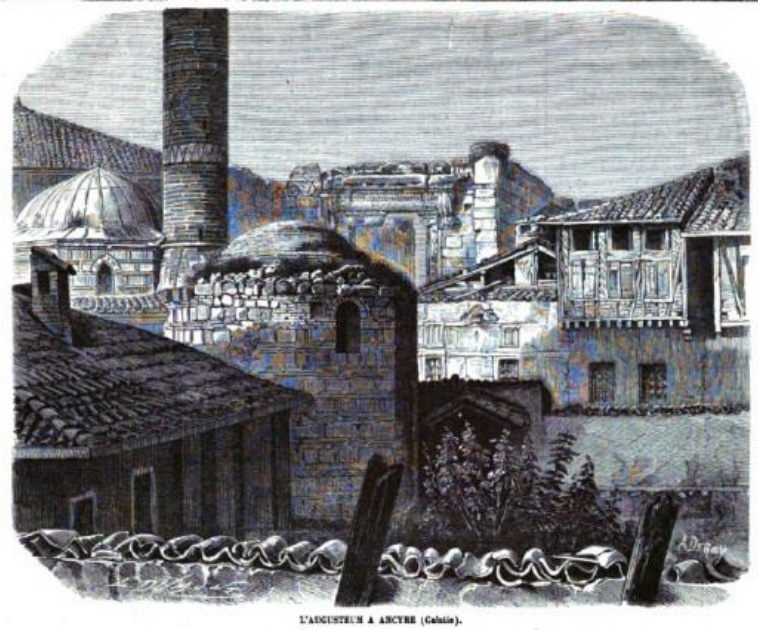
Resim 4- Ankara Manzarası

Ankara Manzarası, *Servet-i Fünûn Gazetesi*, 8 Temmuz 1309, s. 289.

Resim 5- Ankara Müşahedatı: Şehir Hükümeti Dairesi Tarafından Görünüşü

“Ankara Müşahedatı”, *Servet-i Fünûn Gazetesi*, 22 Temmuz 1309, s. 325.

Resim 6- Augustus Tapınağı Çevresi

Belloy, A. De, *age.*, s. 205.

Resim 7- Augustus Tapınağı

Kaynak: Chopin, Famin, Bore, *age.*, pl.34.

Bnf, (DPHSL),8-G-1389 (38)

Resim 8- Augustus Tapınağı

Kaynak: Chopin, Famin, Bore, *age.*, lev.35.

Bnf, (DPHSL), 8-G-1389 (38)

Resim 9- Augustus Tapınağı

Reclus, *age.*, s. 573.

Resim 10- Augustus Tapınağı Planı

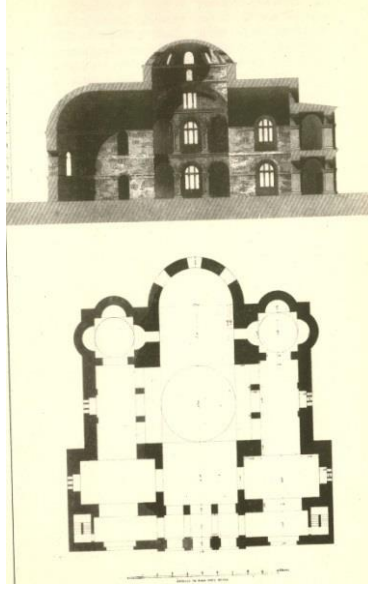
Texier, *age.*, pl.23.

Resim 11- Augustus Tapınağı Mimari Çizimleri
Texier, *age.*, pl.25.

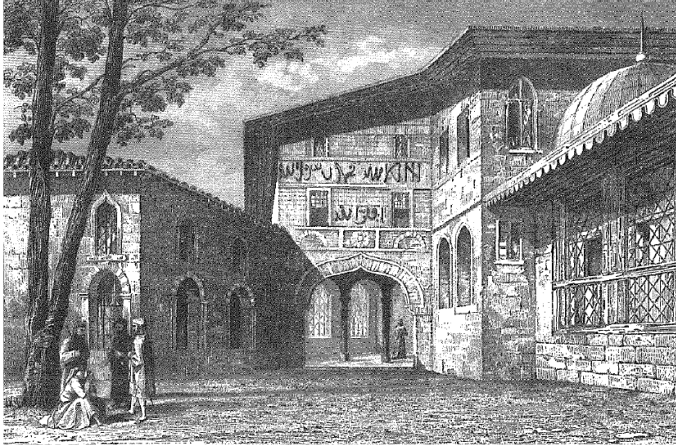

Resim 12- Augustus Tapınağı
Texier, *age.*, pl. 22.

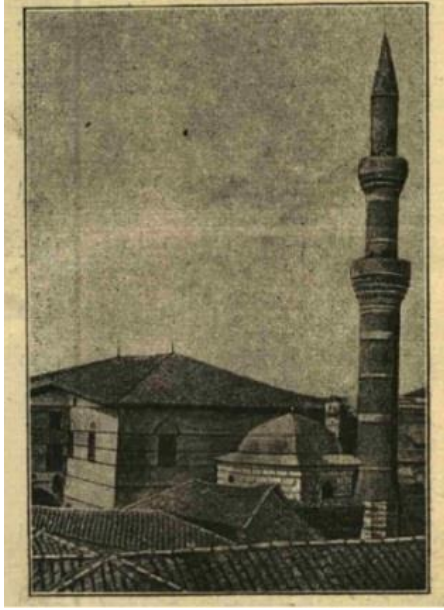
Resim 15- St. Clement Kilisesi

Texier, *age.*, s. 463.

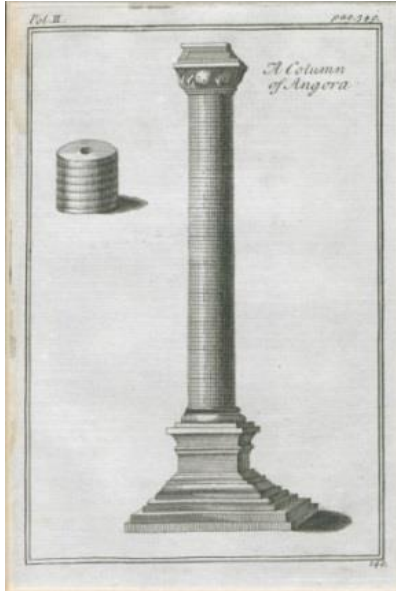
Resim 16- Hacı Bayram Cami

Texier, *age.*, s. 449.

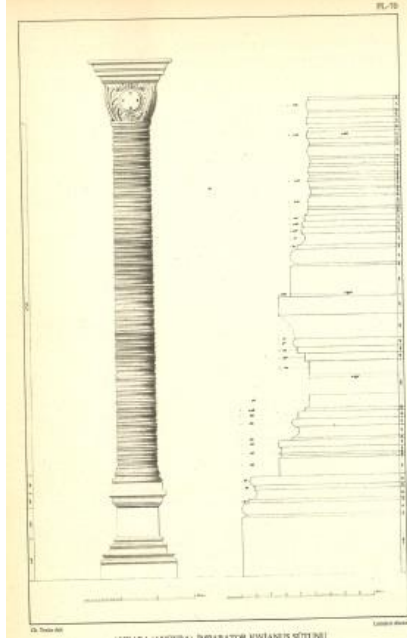
Resim 17- Hacı Bayram Cami

Hacı Bayram Cami, 22 Temmuz 1309, s. 325.

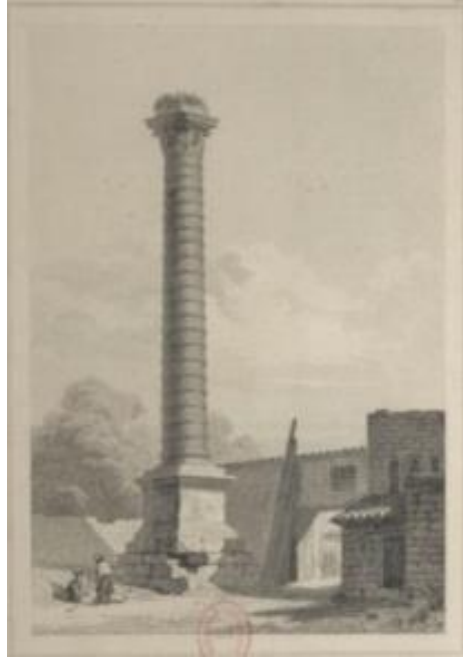
Resim 18- Julien Sütunu

Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Koleksiyonu, 2683

Resim 19- Julien Sütunu

Texier, *age.*, s. 462.

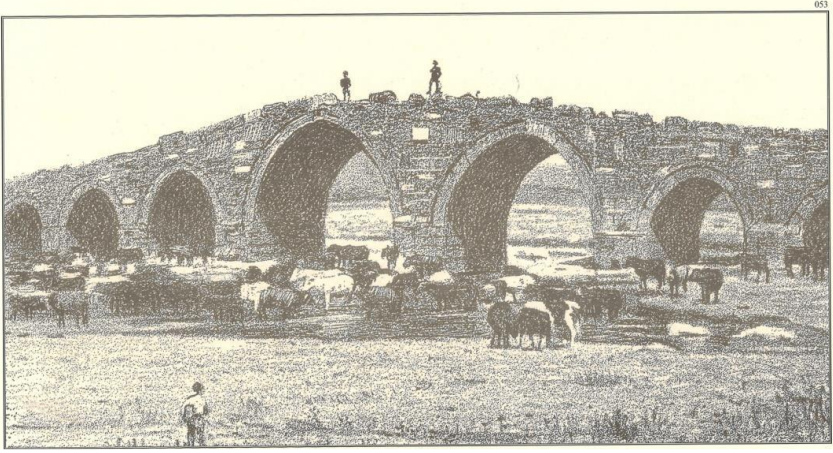

Resim 20- Julien Sütunu

Chopin, Famin, Bore, *age.*, pl.36.

Bnf, (DPHSL), 8-G-1389 (38)

Resim 21- Akköprü Gravürü

Sevim, *age.*, no. 053.

Resim 22- Mekteb-i İdadi'nin Gravürü

(1309) Ankara Müşehedatı, *Servet-i Fünûn Gazetesi*, 22 Temmuz, s. 329.

Fourmes freques de chèvres d'Angora, appartenant à la Société zoologique d'acclimatation.

Resim 23- Ankara Keçileri Gravürü

(1855), *age.*, s.176.

Resim 24- Ankara Keçisi Gravürü

Muséum national d'histoire naturelle (MNHN) –
Direction des bibliothèques et de la documentation (DBD)

Resim 25- Ankara Keçileri Gravürü

MNHN-DBD

Resim 26- Ankara Keçisi Gravürü

BnF, département Estampes et photographie (DEP), RESERVE JB-23-
BOITE FOL

Resim 27- Ankara Keçisi Gravürü
BnF, DEP, RESERVE JB-23-BOITE FOL

Resim 28- Ankara Keçisi İskeletinin Gravürü
BnF, DEP, RESERVE JB-23-BOITE FOL

Resim 29- Ankara Kedisi Gravürü

BnF, DEP RESERVE JB-23 (A)-BOITE FOL

Resim 30- Ankara Kedisi Gravürü

MNHN, DBD

Resim 31- Ankara Tavşanı Gravürü

BnF, DEP, RESERVE JB-23 (A)-BOITE FOL

Resim 32- Ankara Tavşanı İskeleti Gravürü

BnF, DEP RESERVE JB-23-BOITE FOL

Resim 33- Geum Orientale'nin Gravürü
VEKAM, 2686

Resim 34- Campanula Orientalis'in Gravürü
VEKAM, 2690